

Kemény Zsigmond regényelmélete

Kemény Zsigmond irodalmi gondolkodóként minden bizonnyal külön klasszist képvisel, ez azonban a szakirodalomból csak félig-meddig derül ki. A sokoldalú alkotóval foglalkozó nagyobb, átfogó munkák (Papp Ferenc, Nagy Miklós, Veress Dániel, Szegedy-Maszák Mihály monográfiái) az irodalmi esszé tanulmányoknak jóval kevesebb teret és figyelmet juttatnak, mint a regényeknek, és részletesnek, kimerítőnek az esztétikus Keménnyel foglalkozó dolgozatok (Székely Anna Klára, Pitroff Pál vékony könyvei) sem mondhatók. Papp terjedelmes, kétkötetes monográfiája például mindössze huszonnégy oldalt szentelt az irodalmi érdekű tanulmányoknak, pontosan annyit mint a Lónyay Mária-féle szerelem szívügyeinek és az édesanya halálát követő hagyatéki bonyodalmaknak, s a könyvben az *Eszmék a regény és dráma körül* taglalása is természetesen leg rövid, futólagos. Nem foglalkozik túl hosszan a dolgozattal Szegedy-Maszák Mihály sem; 1989-es könyve 396 oldalából alig valamivel több mint két oldal jut az *Eszmék...-re*. Igaz viszont, hogy szakíróink, kritikussaink Kemény regényelméletét rendre értékelő hangsúlyokkal taglalják, és a metodikát illetően is több értékes, elemző észrevételt tesznek. *A regény törvényeit megismerni akaró kutatók nem nélkülözhetik az 1853-ban született tanulmányt* – méltatja a dolgozatot Papp Ferenc. *Tisztán látó szemmel mutat rá a dráma és a regény különbözőségeire* – dicséri az írást Nagy Miklós. *Az irodalmi tanulmányok eszmetörténeti bordázatúak, s szerzőjük „értelmiségsszociológiánk egyik hasznosítható ősenek tekinthető”* – állapítja meg Veress Dániel. *A dolgozat bevezető része materializmus és idealizmus közti ingadozást „a pozitivisták korszak legfontosabb megkülönböztető jegye”-ként mutatja fel, s Kemény a regényt magát »e bizonyosságok nélküli kor műfajának« tekintti* – fejtegeti Szegedy-Maszák Mihály.¹

Az *Eszmék a regény és dráma körül*ről újfent szólni kívánó kritikus nagyon jól teszi, ha a Kemény-kutatók meglátásait számításba veszi, megszívleli. De az ész-

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

1 Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. Második kötet. Budapest, 1923, 196; Nagy Miklós: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1972, 82; Veress Dániel: *Szerettem a sötétet és szélzúgást. Kemény Zsigmond élete és műve*. Kolozsvár, 1977, 142; Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989, 354.

revételeket érdemes maibb, átfogóbb horizontok felé közelítenünk. Az 1853-ban írott esszé tanulmány ugyanis az „elsődleges kontextus”-ból minduntalan kitüremkedik, s kiköveteli a tágabb megközelítéseket. Későbbi fejleményeket, gondolkozásmódokat előlegez meg, érdekes, jó döntéseket hoz olyan kérdésekben, amelyekben a modern elmélet netán nem túl épületes válaszokat javasol.

Írásom a fenti meggondolások jegyében született. Kemény munkáját nem a teljesség igényével elemzem, inkább csak a korszerűség játékkerébe helyezem. Megvilágító analógialehetségeket vetek fel, neves bölcselek, kultúrtörténészek, regénypoétikusok, írók eszméit s szövegrészeit idézem meg; egybevágásokat, kapcsolatokat láttatok azzal a céllal, hogy a magyar esszéista egyenrangúságát, termékeny modernségét mindegyre fölmutassam. Kezdjük e kommentárokat a dolgozat frappáns bevezető részéhez kapcsolódva, idézzünk néhány sort abból a kortörténeti, kultúrtörténeti szituációjelzésből, amelyet a szerző még jó koron, a regényműfaj analízisét megalapozandó előrebocsát!

„Korunk láthatárán sok világosság és kevés meleg van.

Az előítéletekkel együtt, melyeket eszünk szétboncolt és tartalmatlanságuk miatt megvetett, csökkent keblünkben a hit az igazságok iránt is.

[...]

Vizsgálunk és kételkedünk.

[...]

A régi jogviszonyok bukása a létező társadalmi rend alapjait is ingatagabbakká tette. Az egész épületen repedések látszanak, s tartóssága iránt szívünkben kételyek fészkeltek. Mi azonban követ kő után feszítünk le, s rettegve az összeroskadástól, mozdítjuk elő azt.

[...]

Ha materialisták vagyunk, átalljuk elvünket cselekedeteinkre nyomni; ha vallásos, szellemi és erkölcsi kötelességeket ismerünk el, gyakorlatba vételöket bizonyos pontokon túl szégyelljük s kinevetjük. Egyik irány felől sincs mély hitünk. Mindeniknek kémléljük gyengeségeit. Mindeniknek ellenkezőjébe objektíve sokszor beleéljük magunkat. Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megtámadtatását, mint védelmezését, s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen.”²

Kemény tartalmas, mély bevezetőjét, a „Korunk láthatárán sok világosság és kevés meleg van” szituációérzelését Szegedy-Maszák Mihály, mint láttuk, a pozitívizmus korához kapcsolta, s a materializmus-idealizmus kontextusában értelmezte. Nekem azonban úgy tűnik, a prológus ennél is tágabb tereket meg: a XVII. században kialakuló s a felvilágosodáson keresztül máig terjedő újkori modernitás adottságállapotát villantja fel. Arra a roppant jelentőségű változássorra utal tehát, azt a nagy jelentőségű történetet idézi fel, amelynek során a modern ember a vallási hit, a szubsztanciális igazságtételezések, az univerzálialelvű gondolkodás biztonságából átlépett a szekularizált, empirikus, reflektív-kritikai

2 Kemény Zsigmond. *Élet és irodalom*, Budapest, 1971, 192.

attitűdök világába, s ezzel törvényszerűen vásárolta be magának a bizonyosághiány, a kétely, az elesettség gondolati termékeit. „A szubjektivitásnak ugyan példátlan ereje van ahhoz, hogy létrehozza a szubjektív szabadság és a reflexió műveltségét, és hogy aláassa az addig feltétlen egységesítő erőként fellépő vallást. Ám ereje ahhoz már kevés, hogy az ész közegeiben pótolja is az egyesítés vallási hatalmát [...] a vallás lefokozódása hit és tudás olyan szétválásához vezet, amelyet a felvilágosodás saját erejéből nem tud túlhaladni” – jellemzi ezt a folyamatot Kemény Zsigmond helyzetértékelésével egybehangzóan a filozófiai esszét író német bölcseő, Jürgen Habermas.³ „Zuhog az ész / a gazdátlan tényrakásokra” – jeleníti meg a XX. század végi értelmiségí tudat számára kínálkozó esélyt kétsoros epigrammájában a magyar költő.⁴

Petri György szubverzív filozófiai humoreszkje nagyon is helytálló kommentár. S ezt, sok más tény mellett, az újkori filozófia kalandja, benne az episztemológia vesszőfutása is mutatja. A szubsztanciákat, modusokat, akcideniciákat félresöpörő, az észletek s az okszerűség biztonságát szétromboló, XVIII. századi skót szkeptikus olyan leckét adott a bölcseletnek, hogy az attól koldult. A nagy német filozófia hasztalan próbálta visszaállítani a bölcselet korábbi tekintélyét, és a neopozitivizmus is csak azon az áron jutott szilárd igazságokhoz, hogy a centrális ontológiai, episztemológiai kérdések vizsgálatát félretéve kicsi, részérdekű analízisekre rendezkedett be. „[...] az Ész, miután a XVII. és XVIII. századok folyamán kivívta autonómiáját minden hagyományos korlát gyámsága alól [...] végül saját magát is kritika alá vonta: s ez a paradox cselekedete lett megindítója annak a pszichológiai folyamatnak, mely a XIX. század folyamán szinte az Ész mazochizmusává fajult [...] *A tiszta ész kritikája* óta az emberi filozófia tevékenysége jóformán abban merül ki, hogy [...] az Ész tekintélyét aláassa.” – foglalja össze a helyzetet 1928-as nagy írásában Babits Mihály.⁵ „A XX. század két legitim filozófiai gondolkozásmódja egyöntetűen feladta a bölcselet korábbi elveit: az egzisztencializmus fölveti a nagy életproblémákat, de a tudományos igényről lemondott, az analitikus filozófia viszont, bár a korrekt tudományosság kritériumait megőrzi, éppen a bölcselet alapkérdéseivel s az ember életproblémáival nem foglalkozik” – fejtegeti Hanák Tibor 1969-ben, „Korunk filozófiája” című tanulmányában.⁶

Az *Eszmék...* bevezetője, újfent szögezzük le, az *egyetemes, szükségképpen* újkori kétely korérzését-világállapotát jeleníti meg. De, azonnal tegyük hozzá ezt is, korántsem azzal a programatikus önelégültséggel, amelyet a posztmodern filozófusaitól és az irodalomtudományi dekonstrukció képviselőitől megszok-

3 Jürgen Habermas: *Fikozófiai diskurzus a modernségről: tizenkét előadás*. Ford. Nyizsnyánszky Ferenc, Zoltai Dénes. Budapest, 1998, 22–23.

4 Petri György: *Építkezés*.

5 Babits Mihály: *Az írástudók árulása*, in Babits: *Esszék, tanulmányok*. Második kötet. Budapest, 1978, 207–234. Az idézet: 217–218.

6 Hanák Tibor: *Ideológiák és korunk*. London, 1969, 27–53.

tunk. Kemény számára, hogy újfent Petri Györgyöt idézzem-parafrazeáljam, a válságérzet *nem program, hanem probléma*. „A régi jogviszonyok bukása a létező társadalmi rend alapjait is ingatagabbakká tette. Az egész épületen repedések látszanak, s tartóssága iránt szívünkben kételyek fészkeltek. Mi azonban követ kő után feszítünk le, s *rettegve az összeroskadástól, mozdítjuk elő azt*” – jeleníti meg a dolgozatíró a reflexiók kényszer és az életakarát konfliktusát.⁷ *A teoretikus reflektivitás és az életszerű normalitás szférái menthetetlenül elváltak egymástól, a teljes szkepszis az életigények és a normalitás felől nézve elfogadhatatlan, ugyanakkor a reflexió beszüntetésére, az „értelemmunka” negligálására sincsen mód* – alkot a magyar gondolkodóhoz nagyon hasonló helyzetértékelést maga David Hume is. A filozófus a *Treatise of Human Nature* Első könyve negyedik részében felteszi a kérdést: valóban őszintén vallja-e, hogy minden bizonytalan, és ítélőképességünknek nincs mércéje az igazság és a téveszme megállapítására. A válasz szerint a totális bizonytalanság eszméjét sem ő maga, sem senki más nem teheti magáévá őszintén, következésképpen, hiszen a természet megváltoztathatatlan, abszolút szükségszerűséggel kényszerít bennünket ítélkezésre, amiként az érzésre és a lélegzésre is. („Nature, by an absolute and uncontrollable necessity has determin'd us to judge as well as to breathe and feel [...]”).⁸

Az *Eszmék...* szerzője, láthatjuk, az újkori válságérzet problémafonalait úgy szárazgatja, hogy közben a modernitás legkorrektebb, legkörültekintőbb elemzőivel létesít kapcsolatot. De a Kemény Zsigmond-i bevezető szituációjelzés, mint rögvest kiderül, nem önmagáért való. A problematizáló krízisérzékelés a regényműfajról való töprengés fundamentumául szolgál. E merész kapcsolatteremtés megint csak méltán vonható párhuzamba modern elemzésekkel, a regény par excellence válságkarakterét hangsúlyozó tanulmányok sorával,⁹ közte természetesen a „transzcendentális hajléktalanság” jegyében fogant Lukács György-i *Die Theorie des Romans*szal. Csakhogy a Kemény Zsigmond-i krízis-applikáció nagyon is különbözik attól a pántragikus víziótól (Poszler György szellemes címkéje szerint „esztétikában megfogalmazott hierarchikus megváltásutópiájá”-tól),¹⁰ amely „az élet és az értelem evilági széttépettségét” korrekciók és árnyalások nélkül érvényesíti, s így formál regénytípológiai rendszert. XIX. századi esszéistánk gondolkozásmódja az *Eszmék...* tanúságtétele szerint jóval moderáltabbnak, körültekintőbbnek, többszempontúnak tűnik.

7 A kiemelés tőlem: Ny. B.

8 David Hume: *A Treatise of Human Nature*. Oxford, 1978, 182, 183.

9 Hogy csak egyetlen ilyen példára utaljak: Maurice Z. Shroder *A regény mint műfaj* című írásában a regényt antirománcként definiálja. A műfaj „deflációs” karaktere szerinte az időben előrehaladva csak mind erősödik: Balzac kiábrándultabb, mint George Sand és Flaubert pesszimistább, mint Balzac, Dickens sötétebben lát, mint Walter Scott, és James atmoszférája komorabb, mint Dickensé. In Philip Stevick (szerk.): *The Theory of the Novel*. New York, 1967.

10 Poszler György: *Filozófia és műfajelmélet. Költői műfajok Hegel és Lukács esztétikájában*. Budapest, 1988, 189.

E körületekintésről szólva érdemes számon tartanunk, hogy a szerző a regény konkrét műfaji vizsgálatához közeledve a meditációt indító szkeptikus gondolati víziót fokozatosan finomítja, enyhíti, míg végül az „egyik irány iránt sincs mély hitünk” pesszimizmusa az „érzéseinkkel idegen gondokozásmódokba olvadni [...] minden élmény köré képzelődésünkkel besimulni” imperatívuszává alakul át.¹¹ „[...] a türelmetlen, de vaskövetkezetességű jellem [...] mindinkább kezd elenyészni, s helyét azon felvilágosodott és engedékeny érzület foglalja el, mely senkire a kárhozzátás követ nem szereti dobni, mely tárgyilagos sokoldalúsággal kíván a más szívébe tekinteni [...] Korunk ezen tulajdonainak leginkább bír a szépirodalom minden nemei közt a legkétségesebb esztétikai becsű, a legformátlanabb alakú, ti. a regény eleget tenni”¹² – összegzi Kemény azt a korérezületi horizontot, recepciós elvet, műfajteremtő elvárását, amelyet a regény ügyében autentikusnak, meghatározónak tart. A *felvilágosodott és engedékeny érzület, a kárhozzátás elutasítása s a tárgyilagos sokoldalúság* mint regényelvi alap immáron nyilvánvalóan nem Lukács György pántragizmusát idézi fel, inkább azt a bahtyini gondolatot előlegezi meg, amely szerint a regény a soknyelvűség, a szabadság, a pluralizmus műfaja, csak éppen – ezt is hozzá kell tennünk – Bahatyinnál visszafogottabb, moderáltabb megközelítésben.¹³ A tárgyilagos sokoldalúság, az engedékeny, empatikus attitűd magában foglalja a válságérzékelést is, de a Lukács György-i elmélethez képest jóval több újkori regényváltozatot képes magába integrálni. (Amint Poszler György is utalt rá, Lukács nemcsak Madame de Lafayette, Lesage, Diderot, Rousseau műveivel, műtípusaival, de az angol regény alapító klasszikusainak, Defoe-nak, Fieldingnek, Swiftnek, Sterne-nek a munkáival sem vetett számot dolgozatában. S a sort természetesen tovább folytathatnánk...)¹⁴

Kemény Zsigmond, látjuk, a korérezületi bevezető, a szociokulturális alapozás által teremt alapot regénypoétikájához, s a regény meghatározását az élet, a szociokulturális szükségletek, a recepciós igény felől kísérli meg. A tanulmányíró a korhű olvasat szerint kétségkívül a neoklasszicizmussal állott perben, amikor a dogmaállító esztétikai normativitást félresöpörve, külső, szociokulturális, „elvárás horízont” felől kiinduló értelmezést javasolt. De a neoklasszicizmus-romantika kontraszthoz, az „elsődleges kontextus”-hoz az ezredfordulón már újabb, sokkal tágabb összefüggések is csatlakoztathatók. Kemény bátor,

11 Kemény: i. m. 193.

12 I. m. 193–194.

13 A radikális krízistapasztalattól való Kemény Zsigmond-i visszalépést a válságelkötelezett tudat persze értelmezheti a neoklasszikus, realista szemléletnek tett engedményként, s épenséggel e taktikán sem volna okunk csodálkozni, figyelembe véve, hogy a szerző milyen merészséggel teszi félre írásában az évszázados neoklasszikus dogmákat. Én azonban e visszalépésben alapvetően pozitívumokat látok: az árnyalás készségét, a többszempontúság igényét, az erős igazság gyöngítésére irányuló akaratot, a termékeny középút keresését, a túlságosan szűk és a túlságosan tág gondolati keretek elutasítását.

14 Poszler: i. m. 241–242.

életszerű választása ma már abban az irodalomértés-világban, abban az elvi, elméleti környezetiségben is értelmezhető, amelyben a paradigmaticus, fő tendencia egészen a közelmúltig az intern megközelítés, a konstitúcióelvűség volt, a presztizst a tudományos centrum egyértelműen a „Language alone”¹⁵ attitűdjéhez-jelszavához kapcsolta. A belső konstitúció elsőbbségét már az orosz formalizmus is az újdonságtudat körütekintést elmosó mámorában deklarálta, s ha a New Criticism, a nyelvészeti megközelítések, a különféle close readingek még megengedtek is némi ingadozást, a dekonstrukció a maga dogmatizmussal, egyoldalú nyelvszemléletével jó időre lezárta s betetőzte ezt a folyamatot. Az életigényt félresöpörő irodalomtudományos buzgólkodások Nyugat-Európában és Amerikában a kilencvenes évektől ismeretesen háttérbe szorultak. Az ezredfordulón az Egyesült Államokban megjelent kilencszáz oldalas, összefoglaló igényű regényelméleti, regénypoétikai gyűjtemény éppenséggel a történeti korrekció elvét mutatta fel. Az elmélet, amint a könyv szerkesztője, Michael McKeon előszavában leszögezi, az utóbbi évtizedekben a narratológia foglya volt, s e megközelítések az általánosító törekvések jegyében a regényt legfeljebb csak az univerzális jelenség lokális példányaként kezelték, fogták fel. Az új, szintetikus kézikönyv célja, amint az összeállító kifejti, éppen eme aránytalanság helyesbítése, olyan szerzők írásainak újraközlése, akik, bár különböző szempontokból, de a regényműfaj alapvető történetiségét érvényesítették, s ezt az alapelvet dolgozták ki.¹⁶

A XIX. századi magyar kritikus arányérzékét, körütekintő bölcsességét, történeti, szociokulturális nézőpontját, látjuk, a legfrissebb amerikai regényelméleti kézikönyv igazolja vissza; a korrekt, konzekvens történeti megközelítés jelentéspotenciálja az ezredfordulón egyre távlatosabbnak, erőteljesebbnek tűnik. De utaljunk egy másik Kemény Zsigmond-i javaslatra is! Figyeljünk fel azokra az érdekes gondolatcsírákra, amelyek az 1853-as értekezésben mindegyre a regényműfaj sokoldalú szabálytalanságát hangsúlyozzák, s az esztétikai megközelítés egyoldalúságát, elégtelenségét érzékelve kimondva-kimondatlan a beleélő képzelet, az idegen gondolkozásmódokba olvadás origópontját ajánlják kutatási, megértési alapként. Hogy a költői művek elemzésére kidolgozott esztétikai elvek a regényen mintegy törvényszerűen bicsaklanak meg, s hogy a megértést megkísértve az átélést, a másik világba átlépést alighanem központi

15 A parafrázis Geoffrey Galt Harpham könyvcímét idézi: *Language Alone: The Critical Fetish of Modernity*. New York, 2002.

16 [...] during the past few decades interest in the theory of the novel as a literary-historical genre has been replaced by interest in narrative or «narratology» [...] Treated as a local instance of a more universal activity, the novel has been subsumed within narrative in such a way as to obscure or ignore its special «generic» and «literary», properties. The purpose of *The Theory of the Novel: A Historical Approach* is to rectify this imbalance by collecting together and reprinting essays by a wide range of authors who have worked from different directions to establish an idea of the coherence of the novel genre as a historical phenomenon. Michael McKeon (szerk.): *The Theory of the Novel: A Historical Approach*. Baltimore, 2000, xiv.

értelmezői elvvé kellene avatnunk – e gondolatkört inkább csak a XX. század kezdi érinteni s továbbgondolni. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy idősza-
kunk talán legkorrektebb irodalmi teóriája, a kognitív poétika a második évezred
elején immáron a beleélés, a hősök iránti olvasói empátia alapkérdése felől pró-
bálja kigöngyölni a regényértés szálait, amint ezt Liza Zunshine és Blakey
Vermeule 2006-ban és 2010-ben megjelent könyvei illusztrálják.¹⁷ Igaz, José Or-
tega Y Gasset, a regényelmélet XX. századi spanyol klasszikusa *Gondolatok a re-
gényről* című tanulmányában már 1925-ben megfogalmazott ilyesféle eszméket,
ha nem is a szigorú tudományos módszertan alapján. „Nem, nem a cselekmény-
ben leljük kedvünket, nem az szerez örömet, hogy kíváncsian várjuk, hogy mi
fog történni x-szel vagy y-nal [...] azt kívánjuk, hogy itt-ott időzzön el a szerző,
s járja körül velünk a hőseit. S akkor örülünk, mert úgy érezzük, hogy átjárnak,
eltöltenek bennünket környezetükkel együtt a szereplők, és régi, megszokott
barátoknak tekintjük őket, akikről már mindent tudunk, és akik feltárják előt-
tünk életük teljes gazdagságát [...] sohasem a bárgyú történetek szereznek örömet,
hanem maguk a hősök [...] Idézzük csak fel a régi nagy regényeket [...] s látni
fogjuk, hogy maguk a hősök kötik le a figyelmünket, s nem kalandjaik. Don
Quijote meg Sancho szórakoztat bennünket, s nem az, ami történik velük.”¹⁸

Kemény Zsigmond sejtései, megérzései, úgy tűnik, megint csak jócskán me-
előzik korukat, s remélhetőleg végleg meggyőznek mindannyiunkat arról, hogy
Az Eszmék...-et nem Bajza József, Jósika Miklós írásaival (vagy akár Friedrich
Schlegel híres értekezésével) érdemes összevetnünk. A XIX. századi magyar esszé-
ista a válságfilozófia és a regényteória XX. századi klasszikusaival állja a versenyt,
s megvesztegethetetlen okossága, határozott, világos módszertana, műveltsége,
föltétlen körültekintés-igénye akkor is segítségünkre siet, ha az ezredfordulós
irodalomértés dilemmái közt botladozunk. Írásom legvégén hadd térek vissza
ahhoz a premisszához, amelyet dolgozatom legelső mondatában bocsátottam
előre: Kemény, az irodalmi gondolkozó, nem egy a magyar kritikusok, esszéis-
ták között, hanem külön klasszist képvisel.

17 *Why We Read Fiction: Theory of Mind and Novel* és *Why Do We care about Literary Characters?*

18 José Ortega Y Gasset, *Regény, színház, zene. Esszék a művészetről*, Budapest, 2005, 62, 63.